

АПАЕВА С.Х., ТОКСОНАЛИЕВА А.М.

¹Кыргызско-Китайский факультет КНУ им. Ж. Баласагына,
Бишкек, Кыргызская Республика

АРАЕВА С.Н., ТОКСОНАЛИЕВА А.М.

¹Kyrgyz-Chinese Faculty Balasagyn Kyrgyz National University,
Bishkek, Kyrgyz Republic
aravasofoya@mail.ru beijing1104@yandex.com

КЫТАЙ ТИЛИНИН КОТОРМО ТАРЫХЫНЫН ӨНҮГҮШҮН ТАЛДОО

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ИСТОРИИ КИТАЙСКОГО ПЕРЕВОДА

THE ROLE OF CHINESE CHARACTERS IN THE GLOBAL SOCIO-CULTURAL SPACE

Макалада Байыркы Кытайдан азыркы учурдагы кытай тилинин котормосунун өнүгүү тарыхы каралып талданды. Котормо - бул эки адамды баарлаштырган, эки же бир нече өлкөнүн маданий, тарыхый, саясий, коомго тиешелүү бардык багыттарды байланыштырган тил ачкычы. Кытайда котормочу байыркы кесип катары таанылып, кийинчерээк котормо таануу илими пайда болуп, ар тараптуу багытта өзүнүн тамырын кеңири жайган. Кытай котормосунда алгач буддисттик сутралар которулуп, кытай котормочулары тарабынан которуу процессинде ар кандай көз караштагы котормо критерийлери жана принциптери иштелип чыккан.

Өзөк сөздөр. кытай тили, котормо, тарых, буддисттик сутра, канондор, сөзмө-сөз жана мааниси боюнча котормо ыкмасы, этап, өнүгүү, тактык, чындык, чен, стиль.

В статье анализируется история развития китайского перевода с Древнего Китая по настоящее время. Перевод - это ключ к общению между двумя или более народами, ключ для того, чтобы соединить культурные, исторические, политические и социальные аспекты двух или более стран. Переводчик был признан в Китае древней профессией, а позже возникла переводческая наука, которая распространилась по многим направлениям социальной сферы. Тексты буддийских сутр были самыми первыми масштабными переводами на китайский язык, в свою очередь китайские переводчики в процессе работы разработали критерии и принципы перевода с разных точек зрения.

Ключевые слова. китайский язык, перевод, история, буддийские сутры, каноны, буквальная и смысловая способы перевода, этап, развитие, точность, достоверность, норма, стиль.

The Chinese civilization has the oldest written culture in the world. It is known that the Chinese writing is a hieroglyph. Chinese writing has a very important cultural significance due to its wide distribution and high status. Chinese characters have been used as a common writing system in various dialects and languages. In ancient Japan, Korea, and Vietnam, Chinese characters were the only official writing system. The article analyzes the role of the Chinese hieroglyphs as a linguistic mental factor influencing the transformation of the modern socio-cultural space in the ecological environment. Chinese characters are read and written independently, and are used easily in other languages. For example, in ancient Japan, Korea and Vietnam, Chinese was not spoken, but Chinese was used. This played an important role in bringing together many dialectical groups who find it difficult to communicate with each other. Chinese writing has had a great influence on neighboring countries. The sphere of sharing Chinese graphics

has also emerged. The historical stability of Chinese hieroglyphic writing, reflected in the sequence of lines, meanings and phonetic norms of each sign, shaped the structure of Chinese philologists, and writing has continuously served Chinese society for more than three thousand years.

Key words: sinocentric hieroglyphic culture; re-completion; harmonious society; writing; hieroglyphs; eco-culture; China.

Котормо - башка тилдин грамматикалык жана стилистикалык каражаттары аркылуу кайсы бир тилде айтылган ойдун чагылдырылышы.

Эгерде Библия китебине таянсак, Вавилон мунарасын куруп жаткан учурда, Кудай адамдардын ашыкча өзүнө болгон ишенимине ачууланып, аларды ар кандай тилдерде сүйлөөгө мажбур кылган. Бирок, ошол эле учурда Кудай адамзаттын бири - бирин түшүнбөй обочолонгон чакан топторго бөлүнүп жарылышынын алдын алуу үчүн дүйнөгө биринчи котормочуларды жараткан.

Кандай гана көрүнүштөр болбосун, бирок котормо адамзаттын эң байыркы кесибинин бири. Тилдердеги айырмачылыктар адамзатына татаалдыкты жаратып, бирок элдердин ортосундагы руханий баалуулуктарды алмашуу жана байланыш максатында котормо өтө керектүү инструмент кызматтын аткарат.

Башка өлкөлөрдөгүдөй эле Кытайда да котормо байыртадан бери бар. 番羽译 сөзүнүн өзү алгачкы ирет Суй доорунун 随书 китебинде айтылып, анда котормо Кытайдын ар кайсы аймактарынын жашоочуларынын арасында түшүндүрүү жана түшүнүү үчүн эң мыкты каражаты, аны менен бирге ал өлкөдөгү бейпилдикти жана тартипти сактаган. Ошондой эле Чжоу дооруна тийешелүү ар кайсы тилдеги котормочулардын ар башка аталышы жана котормочулардын ишмердүүлүгү жөнүндө белгилүү далилдер бар: 象胥 (котормочу, түштүк элдеринин тилдери үчүн - драгоман), 狄 (Батыш чет элдиктердин тилдеринин котормочусу), 寄 (Байыркы Кытайдын коңшуларынын чыгыш тилдеринин котормочусу) жана 译 (түндүк тилдердин котормочусу).

Кытай котормо иш – аракетинин эң ири масштабы Чыгыш Хань доорунун аягына жана Сун дооруна туура келет. Миң жылга чукул убакытта кытайлар буддисттердин сутраларын санскрит тилинен которушкан, ал Индия маданиятынын жана дининин Кытайга сиңишине өбөлгө түзүп Кытай маданиятынын өнүгүшүнө жана гүлдөп өсүшүнө жаны дем берген. Сутра которуусу көлөмү жагынан эң чоң эмгек болуп айрым мезгилдерде эки миңден ашуун котормочулар которушкан. Котормо иш - аракетинин экинчи толкуну Мин жана Цин доорлорунун алмашуу мезгилине туура келет. Кытайга европалык миссионерлер, саякатчылар жана соодагерлер келип кытай философиясы, тарыхы жана адабияты менен тааныша башташат. Бир жагынан Кытайды Батышты түшүнүүсүнө өбөлгөлөсө, экинчи жагынан Батыштын идеологиясына жана маданиятына байкалаарлык таасирин тийгизген. «Апийим» согушунан кийин Батыштан Кытайга коомдук - саясий, илимий - техникалык жана көркөм адабия агылып келген мезгилде котормочулар өзгөчө ири масштабтагы эмгектерди жаратышат. Кийин Кытай менен башка өлкөлөрдүн ортосундагы илимий - техникалык жана маданий алмашуу байланышы ар дайыма өнүгүп, азыркы учурда котормо котормо иш - аракетинин ролу менен маанисине чоң таасирин тийгизген маанилүү фактору болуп калды [1, 236].

Кытай котормо тарыхы өзү орто кылымдарда эле будда адабиятынын котормочуларынын практикалык иш – аракетинин эң негизги инструменти катары пайда болгон. Албетте, ал мезгилде котормо теориянын деңгээли бир топ төмөн болгон. Жалпысынан сутраларды сөзмө-сөз же мааниси боюнча которуу тууралуу талаш-тартыштар менен гана чектелген. Мисалы, Дао Ан (道安 312-385) сөзмө-сөз которууну жактаган, анткени өзү санскрит тилин билбегендиктен, ал котормочулардын ишин уюштурууга жана котормолорду редакциялоого гана жооптуу болгон. Мисалы, котормо түпнускадан алыс болуп калат деп чочулап, аны сөзмө-сөз которууну талап кылган.

Бир аз кечирээк жашаган Кумараджива (344-413) сутраларды *мааниси боюнча* которгон, замандаштарынын айтымында анын котормолору жогорку сапаттуулугу менен өтө айырмаланган. Кумараджива колдонгон негизги котормо ыкмасы – бул санскрит текстинин татаал синтаксистик структураларын кыскартып семантикалык мазмунун кытай тилине жөнөкөй грамматикалык конструкциялар менен которуу. Аны менен бирге ал тексттин башкы маңызын сактап которууга умтулган.

Тан доорунун (602 ~ 664) белгилүү буддист кечили Сюань Цзан 玄奘(анын аты «Улуу сырдуулукту түшүнүүнү» туюндурат), котормонун *сөзмө-сөз* жана *эркин* ыкмаларын кемчиликтеринен арылтып бириктирүүгө аракеттеген. Анын сунуштаган принциби «маани так берилип, котормо жөнөкөй жана түшүнүктүү болуусунда». Кийинчерээк окумуштуулар Сюань Цзан котормо тажрыйбасында кошумча маалымат киргизүү, кыскартуу, орун алмаштыруу, сүйлөмдөрдү бириктирүү жана бөлүү, ат атоочторду ысымдарга алмаштыруу сыяктуу котормо ыкмаларын колдонгонун аныкташкан [2, 26].

Жалпысынан буддисттик канондорун алгачкы которуу мезгилинде котормонун туура критерийи катары 质 жана 文 түшүнүктөрү колдонулган. Биринчиси *сөзмө-сөз* которууну, экинчиси *мааниси боюнча* которону туюнткан.

Ал учурда негизинен *сөзмө-сөз* которууга аракеттенишип санскритти кытай тилине жөнөкөй гана алмаштыруу болгон, синтаксисде жана лексикада өзгөчө өзгөрүүлөр талап кылынбай, кээде диний чындыктардын фонетикалык транскрипциясы колдонулуп, мындай фонетикалык багытта которулган көптөгөн тексттерди окуу оңойго турган эмес.

Кийинчерээк, жогоруда айтылгандай, буддисттик окууларын мыкты билген, кытай тилинде эркин сүйлөгөн Цзюмолошинин сапаттуу котормолору пайда болуп, анын котормолору мыкты адабий стили менен айырмаланып «жаңы канон» 新经 деп аталган. Котормонун тактыгына жана стилистикалык нормалдуулугуна жетишүү үчүн Цзюмолоши көп күч жумшап, маанинин туура которулушун катуу көзөмөлдөп, котормонун тексттерин талкуулоо үчүн көптөгөн кечилдерди чогултуп ар дайым кызыктырып келген. Ал санскрит тилиндеги түпнусканын тактыгына күмөн санаганда түпнусканы оңдогон, эгерде кытай тилине которууда бир канча кыйынчылыктарды туудурса, анда ал керектүү сөздөрдүн этимологиясын тактап кылдат редакторлоп, андан кийин гана котормонун тексттин бекиткен. Жалпысынан Цзюмолошинин котормо искусствосу үч ыкмага негизделген:

- 1) түшүнүүгө татаал жана кыйын жерлерди жок кылуу;
- 2) түп нусканын түзүмү менен гана чектелип калбоо;
- 3) түп нуска текстти өзгөртүү.

Кытайда котормонун өнүгүшүндө жаңы этап өткөн кылымдын аягында пайда болот. 1894-жылы белгилүү кытай лингвисти, «Ма мырзанын грамматикага кириши» аттуу эмгектин автору Ма Цзяньчжун жарыялаган макаласында: «Котормо – бул оор иш. Кантип которуу керек? Ал үчүн которулган тилди дагы, которуу тилди дагы терең түшүнүп изилдөө керек. Которулган тексттин ар бир сөзүн жана сүйлөмүн тактап окшоштуктардын себептери жана эки тексттин ортосундагы айырмачылыктар аныктап, тексттин бардык татаалдыгын териштирип чыгарманын пафосун түшүнүп, ар бир сөздүн жана сүйлөмдүн татаалдыгынын деңгээлин талдап, баяндоо стилиндеги өзгөрүүлөрдү толугу менен таап, андан кийин гана которууга киришүүгө болот. Эгерде талаптардын бардыгы сактала турган болсо, анда окурман чындап эле китептин маанисин, рухун түшүнүп жана ага кызыктуу да болмок. Эгерде түпнускасын карап, котормосу менен дал келбестигин таппасаңыз, анда бул чебер котормо 善译». Демек, Ма Цзяньчжун котормонун семантикалык мазмунун да, рухий өзгөчөлүгүн да сактап, экөөнүн тең жогорку биримдигине жетишүүнү сунуш кылган.

Котормонун өнүгүшүнө чоң салым кошкон кийинки автор Янь Фу 严复. Ал Кытай заманбап котормо теориясынын баштоочусу, Янь Фу котормону тазаланган, жылмаланган байыркы кытай тилинде 古文 стилинде аткарган. Дж. Хакслинин «Эволюция» китебине жазган «Котормочудан баш сөзүндө» ал мындай деп жазган: «Котормо ишинде үч

кыйынчылык бар: чындык, чен, стиль信, 达, 雅. Чындыкка жетүү – оор түйшүк! Эгерде чындыкка гана умтулса, анда ченге ылайыксыз, котормо жасалып жаткандай сезилгени менен, ал ченге ылайык келмейинче котормо болбойт ... » (求其信已大难矣! 顾信矣不达, 虽议犹不议也, 贝尚焉).

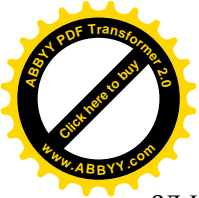
Кытай котормо тарыхында из калтырган дагы эки ири ишмерлер бар. Бул Ху Ши менен Чжао Юань. Ху Ши *байхуа тилин* (白话) расмий ишкердик стили жана жазма адабий тил катары таанып киргизүү боюнча демилге иши аркылуу белгилүү. Ху Ши дагы Янь Фунун үч принцибин (信, 达, 雅) карманган. *Анын айтымында*: «Котормочу өзүнүн жана окурмандын алдында да, түпнусканын авторуна да жооптуу болушу абзел». Ал котормонун негизги талаптарын төмөнкүчө белгиледи: «Янь Фу белгилегендей, жакшы котормо信, 达, 雅 дал келиши керек. Янь Фу тапта байыркы стилди айткан, эгер биз байыркы стилге умтулбасак, анда котормо стили «жакшы» (好) болуш керек». «Жакшы» деген сөз окурманга китепти окугандан кийин жагымдуу сезим сезүү дегенди билдирет. Башкача айтканда, котормо чыныгы кытай тилинде жазылышы керек. Бул учурда чындык канчалык деңгээлде? Ху Ши мындай деп жооп берет: «Баштапкы мазмундун 75% текстти окурман түшүнгөндөй кылып которуу максатка ылайыктуу. Мазмундун бир пайызын окурман түшүнбөй калышы мүмкүн. 75% ды болжол менен 76% жана 80% менен чечмелөөгө болот». Башкача айтканда, Ху Ши 100% тактык менен которуу мүмкүн эмес экендигин айткан.

Чжао Юань жөнүндө айта турган болсок, ал тил илими жаатында белгилүү адис. Чжао Юань «Котормодогу тактык, чен жана стиль даражасы макаласында» («论翻译中信, 达, 雅的幅度») котормонун абалына жараша котормонун ар тараптуу тактык даражасын изилдейт, *мисалы*, которулган тили, котормо тили, түпнускада колдонулган түшүнүктөрү, фонетикалык өзгөчөлүктөрү, ритм жана такт (поэтикалык чыгарма). Ушул факторлордун бардыгы котормонун чындык даражасына таасир этет. *Мисалы*, кимдир бирөө бирөөнү урушуп, аны «келесоо» деп атаса: Тарбиялуу котормочу бул ыпылас сөздү 你是一位很愚笨的人 «Сен аябай акылсыз адамсың» деп которот. Котормодо стилистикалык чен даражасы жогорулайт, бирок тактык даражасы төмөндөйт. Демек, Чжао Юань котормонун тактык даражасы абсолюттук эмес, салыштырмалуу деп эсептейт. Эгерде поэзиянын котормосун сөз кылсак, анда ритмдин жана обондун шайкештигине жетүү үчүн башкасынын бардыгы эске алынбашы керек, эгерде тактыктын башка факторлорун издесек, анда ритм жана обон тактуу болбойт. Баарын бир учурда айкалыштыруу өтө кыйын.

Кытай эски котормо теориясынын мектебинин мүнөздүү белгиси анын Батышта болгон теориядан обочолонушу. Кытай котормочулары жана окумуштуулары Батышта белгилүү котормо критерийлерин колдонушпай, өздөрүнө белгилүү адабий булактарга гана таянышкан. *Мисалы*, Янь Фу Конфуцийге шилтеме жасаган: «Эгерде тил маанини жеткире алса, анда ал жетиштүү» деген.

1950-жылдардын башында гана Кытайда котормо теориясы боюнча чет элдик адистердин эмгектери пайда боло баштаган. 1953-жылы А. В. Федоровдун «Котормонун жалпы теориясынын негиздери» китеби жарыяланары менен кийинки жылы эле Кытайда басылып чыккан. Кийинчерээк совет жана батыш окумуштуулардын башка эмгектери дагы которулган.

1957-жылы Кытайда машиналык котормо багытында которуу иши башталган. 1958-жылы алгачкы жолу Кытайда жасалган санарип машинада орус тилинен кытай тилине жыйырма сүйлөмдү которуу экспериментти ийгиликтүү жүргүзүлгөн. 1961-жылдан тартып орус тилинен, англис тилинен кытай тилине которуу иштери масштабдуу башталган. Ошол эле учурда, Техникалык маалымат институтунда, Харбин техникалык университетинде, Пекин чет тилдер институтунда жана Хуанань техникалык институтунда орус жана англис тилдеринен кытай тилине машиналык которуу топтору уюштурулган. Бирок «маданий революциясы» кытай тил илимине, анын ичинде машиналык которууга кескин сокку берип

ал иш дээрлик толугу менен токтоп, 1976-жылы гана жанданган.

Жалпысынан, акыркы 20-25 жыл аралыгында Кытайда котормо жаатындагы изилдөөлөр бир топ өнүгүүгө жетишкендигине карабастан, котормо таанууну түзүү анын жолунун башталышында гана экендигин түшүнүү керек. Изилдөөлөрдүн көпчүлүгү тил, адабият жана маданият жаатындагы бирдиктүү, чачыранды салыштыруу этабында токтоп, философия, эстетика, социология, маданий идеология жана башка жагынан алганда жогорку деңгээлдеги тутумдуу терең изилдөөлөр өтө эле аз». Ушул сыяктуу изилдөөлөрдү котормо теориясындагы авторитеттүү адистердин жакында жарыяланган бир нече монографиялары менен байланыштырууга болот.

Цай Инин «СССРдеги котормону окутуу» макаласын дагы сөз кылуу керек, анда профессор В. Н. Комиссаровдун Москва мамлекеттик педагогикалык институтунда котормочулукту окутуунун методикасы боюнча окуган лекцияларынын курсу жөнүндө айтылат. Цай И «Советтик котормо теориясынын эки багыты» макаласында СССРдеги котормо теориясын изилдөө тарыхын баяндаган. Ван Лей 70 жыл ичиндеги советтик котормо таануунун жетишкендиктери жөнүндө, ал эми Лю Мин - советтик котормо теориясы жана анын өнүгүшү жөнүндө айткан. Се Цзунъюнь «Адабиятка сереп» гезитинин беттеринде өткөрүлгөн «Совет котормочулардын арасында адабий котормонун көйгөйлөрүн талкуулоо» материалдарын жарыялаган. Бирок азыр кытай тилин орус тили менен салыштыруунун негизинде котормо көйгөйлөрүн изилдөө иштери өтө эле көп. Котормо салыштырмалуу иши негизи англис жана кытай тилдеринин материалдарында көп жазылган.

Кытай котормо теориясы жаатындагы иштер жөнүндө жогорудагы маалыматтар, албетте, толук эмес, бирок иштин кандай багытта жүргүзүлүп жаткандыгы жана анын айрым натыйжалары жөнүндө түшүнүк берет. Жалпысынан белгилей кетүүчү нерсе, кытай лингвисттери өзүлөрүнүн теориялык изилдөөлөрүндө, негизинен Батыш илимпоздорунун эмгектерине таянышат, бирок СССРде жана кийинчерээк Орусиядагы котормо илиминдеги иштин абалы менен да тааныш.

Демек, Кытайда котормо ар дайым көптөгөн илимпоздордун гана эмес, ошондой эле элдердин ортосундагы көптөгөн маданий баалуулуктарды алмашуунун негизги каражаты болуп байыртадан бери келе жаткан өзгөчө багыт деп айта алабыз. Бирок белгилей кетүүчү нерсе, котормо биздин мезгилде актуалдуулугун жана маанисин жоготпой, котормо теориясы жаатында тез өнүгүп келе жатат.

Адабияттар тизмеси

1. Федоров В. И. Основы общей теории перевода [Текст] / В.И.Федоров, - М.: Издательский Дом «Филология три» 2002.
2. Рецкер К. Н. Теория перевода и переводческая практика [Текст] / К.Н. Рецкер, - М., 1974.
3. Комиссаров У. П. Лингвистика перевода [Текст] / У. П. Комиссаров. - М.: 2001.
4. Латышев Л.К. Технология перевода [Текст] /Л.К. Латышев. - М.: 2001.
5. Ли Цуй. Переводчик, анализ текстов [Текст] / Ли Цуй. – Пекин: 1989.
6. Ван. Как готовить переводчиков [Текст] /Ван. – Пекин: 2003.
7. Щечко В.Ф. «Теория и практика перевода» [Текст] / В.Ф. Щечко, - М.: 1999.
8. Апаева С.Х. Comparison of intonation in chinese and russian languages [Электронный

ресурс] / С.Х.Апаева, Д.А.Жапаркулова / Вестник КГУСТА. -2020. -
№3(69). – Режимдоступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45684303>

9. Апаева С.Х. Meaning and function of prepositions in chinese and russian
[Электронный ресурс] / С.Х.Апаева, Д.А.Жапаркулова / Вестник КГУСТА. -2020.
- №3(69). –Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45684304>